

Martin Buber: altijd bij de tijd

Een van de bekendste uitspraken van Buber is: 'Ik moet het altijd weer zeggen: ik heb geen leer. Ik toon alleen maar wat. Ik toon de werkelijkheid, ik toon iets aan de werkelijkheid, wat niet, of te weinig, gezien is. Ik neem hem of haar die mij aanhoort bij de hand en en breng hem naar het raam. Ik open het raam en wijs naar buiten. Ik heb geen leer. Ik voer een gesprek'.

Men kan zijn leven en denken beschrijven als een naar buiten kijken, en daar dialogisch op reageren. Hij denkt in gesprek met de actualiteit. We zullen een aantal momenten daarvan belichten.

Maar de vraag is of hij ook nog bij onze tijd hoort en daarin dialogisch resoneert. Onze bijeenkomst vandaag gaat toch ook over de actualiteit van Buber.

Ik heb daarvoor wat om mij heen naar buiten gekeken en werd soms verrast. Zo vond ik dit boekje 'Wegbereiter in Krisenzeiten. Impulse von Martin Buber', verschenen in 2020. De Mennonitische Zwitserse theoloog Bernhard Ott schreef het in de corona crisistijd. Hij schreef het vanuit Bubers inzicht dat tijden van crisis kansen bieden voor een verdiepte reflectie over wezenlijke levensvragen.

Wij leven in een tijd van crises, met excuses voor het cliché. In Nederland heeft dat tot een toenemende polarisatie geleid. Maar ook hier kan Buber binnen komen met wijze raad. Zo vond ik een in dit jaar verschenen artikel van Marc Pauly, onderzoeker aan de Filosofische Faculteit in Groningen met de titel die in het Nederlands vertaald luidt: 'Voorbij het politieke beginsel: Martin Bubers filosofie toegepast op de maatschappelijke polarisatie'. U kunt het artikel geheel lezen op het internet. Centraal staat daarin de vraag wat Bubers denken over dialoog kan bijdragen aan de het verminderen van polarisatie. Maar Pauly schreef ook een artikel 'Martin Buber. Een vergeten filosoof'. Ook hier stuiten we op een actuele vraag: hoe Buber te classificeren? Als filosoof? Verkenningen in de resterende grote boekwinkels leverden het volgende beeld op. Als ze nog een rubriek Jodendom onderscheiden, die ook in toenemende mate verdwijnt, is hij daar te vinden. Maar verrassend: bijna altijd nog met de meeste titels. Als de rubriek Jodendom verdwenen is blijkt hij verhuisd naar de theologie.

Aardig om daar een tweede druk aan te treffen van het in 2017 verschenen boek van Theo Witvliet met de titel 'Kwaliteit van leven. Het humanisme van Martin Buber' Zelden vinden wij Buber onder de rubriek filosofie. Dat is zo al interessant in vergelijking met Levinas, die ik nooit onder de rubriek

Jodendom of theologie heb aangetroffen. Overigens zou Buber ook onder de rubriek pedagogie kunnen staan, of onder politiek. Gelet bijvoorbeeld op het artikel van Pauly dat ik noemde, of gelet op een boek dat over twee weken in de V.S. verschijnt over Buber en maatschappelijke hervormingen ('Martin Buber. Creaturely Life and Social Reform', Ed. by Sarah Scott). In de aankondiging lees ik dat het de legende opschudt van Buber als een denker die bovenal bezig was met relaties. De bijdragen in dit boek komen met een nieuwe portrettering van Buber als vooral betrokken op op esthetica en politiek, meer dan op kennisleer en theologie.

Als er in Kerkrade in Limburg een goede boekwinkel is zou Buber daar onder pedagogiek kunnen staan. In Kerkrade doet men al jaren moeite om 'Het Martin Buber' op te richten, een kleinschalige experimentele school voor voortgezet onderwijs.

Zo schuiven we vandaag met Buber in de actualiteit. Hij zou er geen bezwaar tegen hebben gehad. Hij schoof met zijn blik en intuïtie zijn leven lang mee met wat van wezenlijk belang was in zijn tijd. Ook al moest hij later toegeven dat zijn blik wel eens vertroebeld was, zoals bij het begin van de eerste wereldoorlog. Maar dan maken juist zijn correcties hem boeiender en beter verstaanbaar. Ik zou nog wel eens een bloemlezing willen samenstellen van bewaarde dialoog-fragmenten van Buber, vooral met bekende personen, vanuit de vraag hoe hij zelf de dialoogkwaliteit waar maakte en waar hij faalde. Ook over dat falen heeft hij soms indrukwekkend geschreven. Het zou voor ons een leerproces kunnen zijn.

Zijn bij de tijd zijn begon al met zijn vertaling van Nietzsches 'Also sprach Zarathustra' van het Duits in het Pools, als scholier op een Pools gymnasium. Helaas ontdekte hij dat iemand anders al met deze vertaling bezig was, waardoor hij het opgaf. Hij werd sterk door Nietzsche beïnvloed. Zoals ook overigens veel Zionisten in die tijd. In 1901 schreef hij een recensie van de Duitse vertaling van het boek 'Woutertje Pieterse van Multatuli. Zowel Multatuli als Woutertje worden in bijna Nietzscheaanse termen beschreven. Multatuli is hier een voorloper van Pim Fortuin: 'want hij zei wat hij dacht en hij deed wat hij zei'.

Nadat hij zich ontworsteld had aan de invloed van Nietzsche kwam hij in contact met Lou Andreas Salome, een van de meest indrukwekkende vrouwen in die tijd, die nauwe betrekkingen had onderhouden met Nietzsche, Rilke en Freud. Zeer bekend is de foto waarop zij Nietzsche met een zweepje belaagt. Zij bracht Buber af van zijn plan om kritisch over Freud te schrijven. Buber was van plan om in de door hem uitgegeven befaamde

reeks van sociaalpsychologische studies 'Die Gesellschaft' zelf een deel over 'Erotiek' te schrijven. Dat is er helaas niet gekomen. Hij vond dat Lou Salome dat beter kon doen. 'Iedere man werd verliefd op haar 'zei Buber eens. Maar ik niet'. Maar ze hadden regelmatig contact over hun publicaties. Buber had de status van een goeroe, die ook vrouwen aantrok. Maar het beantwoorden van de correspondentie in die richting liet hij bewust aan zijn secretaris over. Zijn vriend Gustav Landauer wees eens op Bubers 'Frauenhaftes Denken'. Waarbij we in terugblik de vraag mogen stellen hoeveel daarin aanwezig was van zijn literair begaafde vrouw Paula Winkler, die heeft bijgedragen aan zijn literaire bewerking van de chassidische verhalen.

Met de zijdelingse blik van Bubers biografie passeert verrassend de twintigste eeuw. Mendes Flohr vangt zijn in 2019 verschenen biografie van Buber aan met een citaat van Hannah Arendt: 'Ik geloof niet dat er enig denkproces is zonder persoonlijke ervaring'. Zij zegt dit met het oog op haar eigen denkproces. Wat betreft Buber is het verhelderend zijn denken te relateren aan ingrijpende ervaringen. Zoals zijn samenwerking met Herzl, zijn inspanningen met Europese intellectuelen om de eerste wereldoorlog te voorkomen (de 'Forte Kreis'), zijn aanwezigheid bij een cruciale, beslissende fase van de Beierse Radenrepubliek in 1919, zijn leidende, bemoedigende en educatieve rol voor de Joodse gemeenschap in Duitsland tussen 1933 en 1938, zijn ideeën over een binationale staat van Joden en Arabieren rond de stichting van de Joodse staat in 1948 en zijn contacten met Dag Hammarskjöld, de secretaris van de Verenigde Naties in de jaren vijftig. Daarnaast zouden velen genoemd kunnen worden die hij ontmoet heeft of met wie hij een briefwisseling had, waaronder Freud, Einstein, Kafka, Thomas Mann, Hermann Hesse, Camus, Heidegger, Barth, Brunner en Guardini. En zeker niet te vergeten van Joodse kant: Landauer, Rosenzweig, Heschel en Levinas. Al deze contacten zou je kunnen beschrijven in termen van min of meer geslaagde ontmoetingen die illustratief zijn voor Bubers dialogisch denken.

Buber bij de tijd: zo werd dat zeker in de eerste helft van de vorige eeuw gevoeld door jongeren. In de Joodse gemeenschap in Duitsland heette het dat je niet alleen in je puberteit kwam, maar ook in je Bubertät, je had ook de woorden Bubertum en Buberei. Ook Gershom Scholem was voor 1914 in zijn Bubertät. Maar door Bubers te grote enthousiasme rond de Duitse inzet in de oorlog vervreemde hij daarvan. Samen met zijn vriend Walter Benjamin vroeg hij zich af hoe zijn Buber zouden kunnen 'Entbubern', ontbuberen zouden wij zeggen. Misschien zouden mijn kinderen dat ook

wel eens over mij hebben kunnen zeggen. Een ander voorbeeld van Bubers invloed op jonge mensen is die op de beroemdste Argentijnse auteur Borges. Op zeventienjarige leeftijd (1916) vertaalde hij een van de verhalen over de Baal Shem van het Duits in het Spaans (Het originele boek waaruit hij vertaalde met zijn handtekening wordt getoond. Met een kort commentaar van hem op de achterflap: 'Ik bewonder de goddelijke gloed....'. In zijn oeuvre zijn verschillende sporen van Buber te herkennen). En als een laatste getuigenis van zijn invloed op jongeren citeer ik wat Hannah Arendt in 1935 schreef nadat zij vanuit Duitsland uitgeweken was naar Frankrijk, onder de titel: 'Een gids voor de jeugd: Martin Buber': 'In onze tijd is Martin Buber de onbetwistbare gids in het Duitse Jodendom. Hij is het officiële en feitelijke hoofd van alle educatieve en culturele instituties. Zijn persoonlijkheid is door alle partijen en groepen erkend. En verder is hij de ware leider van de jeugd. Hij slaagde erin de zielen van geassimileerde Joden tot ontwaken te brengen. Hij slaagde daarin omdat hij met al zijn diepgaande geleerdheid altijd een modern mens in de beste zin van het woord was. Hij wist de jeugd voor zich te winnen omdat hij zichzelf of het Jodendom niet begroef onder een groots verleden, maar wist hoe de levende wortels van dit verleden herontdekt konden worden om aan een nog grotere toekomst te bouwen'.

Na deze biografische voorgeschiedenis van de actualiteit van Buber wil ik vier velden benoemen en toelichten waarop hij voor onze tijd van belang kan zijn. Het betreft zijn brede grensoverschrijdende kijk op de werkelijkheid, zijn relevantie voor de politiek van het huidige Israël, zijn belang voor een visie op milieu en klimaatverandering, en tenslotte hoe zijn dialogisch denken en praktijk zich verhouden tot de sociale media.

Als eerste: Voor mij zelf is Buber nog altijd het meest inspirerend door de vier hoofddelen van zijn werk en de interactie daartussen: zijn geschriften over de bijbel, over filosofie, over het Chassidisme en over het Jodendom (met alle vertakkingen naar politiek en ethiek). Je zou het ook vier zuilen kunnen toenemen, hoewel het beeld van de zeven zuilen waarin zijn werk hier vandaag ingedeeld wordt mij ook aanspreekt. Zeker als we met de middeleeuwse Joodse geleerde Rashi onder die zeven zuilen de zeven scheppingsdagen verstaan, en dat verbinden met Bubers creativiteit die hij kon benoemen als Gods mede-schepper zijn. Veelal beoordeelt men Buber op een deel van zijn werk, zonder zicht op het totaal van zijn werk, en

verwijt hem dan eenzijdigheid. Zelf zie ik de vier delen als in dialoog met elkaar, als verschillende complementaire benaderingen van de ene werkelijkheid die gegrond is in de eenheid van God en die wij kunnen meehelpen toe te groeien naar die eenheid in God, met alle spanningen en polariteiten die we op die weg tegen komen. Buber in 4 D, vier-dimensionaal, zoals hij ook zelf zijn werk heeft ingedeeld. In mijn boek over Buber met de titel 'Jichoed. Eenheid in het werk van Martin Buber' heb ik geprobeerd om de interactie, de dialoog tussen die vier delen van zijn werk na te gaan. Precies in die dialogische structuur ligt voor mij de blijvende waarde van zijn werk. Het begrip Jichud heeft veel gemeen met het begrip tikkun olam, het herstellen van de wereld: in beide begrippen zijn denken en handelen onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Vanuit de christelijke theologie zou ik met Buber het uitgangspunt in Tenach willen nemen. Vanuit de traditie en in het dagelijkse leven vraagt dit om een spiritualiteit die God en het goddelijke ook echt in onze dagelijkse werkelijkheid wil en kan ontmoeten. Buber vond de uitwerking daarvan in de chassidische mystiek, die hij probeerde door te vertalen naar de moderniteit. Je mag dit mystiek, of in protestantse termen bevinding noemen. Maar die staat bij Buber nooit los van de verantwoording in het dagelijkse leven en blijft daarmee verbonden. Filosofisch vertaalde en verantwoordde hij dat in zijn dialogische filosofie, waarin de ontmoeting met het Eeuwige Gij vanuit de transcendentie, de immanente aanwezigheid van God waarborgt. Ik zou een langer verhaal hier kunnen houden hoe ik zie dat men in de kerken moeite heeft om geloof op deze vier zuilen te laten rusten. De maatschappelijke inzet verdwijnt onder een vage noemer van spiritualiteit, los van Tenach. Of binnen de kerken het helaas weer naar de achtergrond verdwijnen van Tenach, waardoor er een abstracte God en een abstracte Jezus dreigen over te blijven.

Tegelijk kan ik zeggen dat Bubers religiositeit ook een open begripvol gesprek met atheïsten mogelijk maakt, zoals ik dat binnen de 'Martin Buber Gesellschaft' heb ervaren. Dit is vooral door zijn filosofische taal waarin hij geloof en Godservaring wil beschrijven.

Er is de afgelopen jaren veel gepubliceerd over wat Bubers dialogische denken betekent voor het omgaan met politieke conflicten en een inzet voor vrede. Ik wil dit illustreren aan Bubers inzet voor de Joods-Arabische verhoudingen. Als het gaat om dit thema komt zijn naam altijd prominent naar voren. Zo richtte hij begin jaren veertig een politiek georiënteerde groep op met de naam Jichud, wat eenheid, eenwording betekent (als term

niet irrelevant voor het thema van vandaag). Eenheid die hij met anderen wilde realiseren in een binationale staat van Joden en Arabieren. Hij oriënteerde zich daarvoor op het Zwitserse model van een federatie van kantons. In dit geval Joodse, Arabische en gemengde kantons. Jeruzalem zou zo'n gemengde kanton kunnen zijn. Dit voorstel werd door de Anglo-Amerikaans commissie waarmee Buber sprak serieus genomen, maar haalde het niet, zowel aan Zionistische als aan Arabische zijde.

De idee van de binationale staat staat nu bij sommige groepen in Israël weer in de belangstelling. Het is een minderheid in Israël die de twee staten oplossing als niet meer realistisch ziet, en pleit voor een eenheidsstaat of een binationale staat. Maar niet voor een eenheidsstaat met apartheid en thuislanden. Dat zijn overigens woorden die we in Nederland in relatie tot Israël niet geacht worden te gebruiken, maar die ik regelmatig in de Israëliëse pers tegen kom. Buber is in dit kader weer relevant geworden en heeft in Israël zelfs tot een strijd tussen sociologen geleid. In 2015 publiceerde Uri Ram 'The Return of Martin Buber: National and Social Thought in Israel from Buber to the Neo-Buberians'. Tot nu toe alleen in het Hebreeuws verkrijgbaar. Het richt zich tot het Neo-Buberianism (naast Buberität, Entbubern ook weer een nieuw woord dat u vandaag over Buber hoort). De Neo Buberians grijpen in hun kritiek op het seculiere nationalisme en de afnemende sociale solidariteit terug op Buber. Maar Uri Ram ziet daarin een gevaar. Bubers sociologie werkte met categorieën uit de Duitse sociologie, zoals Volk, wat een nationalistische categorie is, Gemeinschaft tegenover Gesellschaft, een levende gemeenschap tegenover een verzakelijkte maatschappij en 'Erlebnis', het belang van een levende ervaring. Dit zou juist leiden tot een religieus nationalisme zoals dat bij de settlers toonaangevend is. Ram stelt daar een rationele democratische politiek in de lijn van de Duitse filosoof Habermas tegenover. De Neo-Buberians betogen daartegenover dat hij Buber niet begrepen heeft. En ik moet zeggen dat ik hem ook niet begrijp.

Maar het is waar dat Bubers Zionisme altijd verbonden is geweest met traditionele en spirituele waarden, waar seculiere Israëliërs het moeilijk mee hebben. Om de verwarring nog groter te maken vond ik in een Amerikaans Joods tijdschrift een artikel met de titel 'Waren Martin Buber en Albert Einstein antisemieten?' Een Joodse auteur had dat gesuggereerd naar aanleiding van Bubers en Einsteins pleidooi voor een binationale staat.

Veel van deze misverstanden komen voort uit onvoldoende en eenzijdige kennisname van Bubers werk, zowel wat betreft de chronologie als de breedte van zijn werk. Daarbij komt dat hij altijd voor het halachische

jodendom te *weinig* religieus en voor het seculiere Jodendom *te veel* religieus was. Voor mij ligt daarin nu juist het actueel uitdagende van Buber, in een tussenpositie die hij zelf aangeduid heeft als het lopen over een smalle bergkam waar je naar beide zijden dreigt af te vallen. Ik zou het zinnig, maar ook wel moeilijk vinden om hier in Nederland wat dieper in te gaan op de morele dilemma's die uit Bubers denken voortkomen voor de actuele Israëlische politiek.

Over Bubers actualiteit als ecotheoloog en filosoof, ook in verband met klimaatverandering heb ik in mijn bijdrage in het vandaag gepresenteerde boek geschreven. De ik-jij relatie met de natuur is vaak onderbelicht gebleven, vanuit een antropocentrische nadruk op de intermenselijke relatie. Protestantse theologen als Barth en Brunner die Bubers uitwerking van de ik-jij relatie, zeker ook in relatie met God, konden waarderen wisten niets aan te vangen met de ik-jij relatie met de natuur. Vanmiddag in de workshop zal ik heel kort de lijnen van Bubers denken hierover weergeven en die dan confronteren met het denken over de verantwoordelijkheid voor de natuur bij andere Joodse filosofen, waarmee Buber in contact gestaan heeft. Met termen die Buber, vooral in zijn bijbelse geschriften gebruikt voor de relatie met de natuur was hij eco-theologisch zijn tijd ver vooruit. Met termen als 'partnerschap met de natuur', 'solidariteit met de natuur', een 'Existenzgemeinschaft' met de natuur (te vergelijken met 'het parlement van de dingen' van de eco-filosoof Bruno Latour?).

Als vierde veld van actualisering noem ik Buber en de sociale media. Daarover heeft hij zich natuurlijk niet kunnen uitlaten. Maar in zijn essay 'Oerdistantie en relatie', in 1951, scheef hij 'Als wij er ooit toe zouden komen ons alleen nog via de dictafoon, en dus contactloos, verstaanbaar te maken, zou de mogelijkheid tot menswording tot zover verdaan zijn'. De reële ontmoeting met het gelaat van de ander, in de termen van Levinas, als bron van de ethiek. Maar wat is het gelaat van de ander op Facebook? In zijn essay over het 'Tussenmenselijke' onderscheidt Buber tussen twee soorten van het menselijke zijn, van *zijn* en *schijn*, van de dialoog van ik en jij waarin je je wezen toont, en van een leven waarin je alleen maar bedenkt hoe je bij anderen zo goed mogelijk overkomt, met een beeldvorming waar je zelf niet in gelooft. Ik weet niet hoe u de praktijk op facebook ervaart, maar ik heb het gevoel dat de schijn sterk dominant is. Twee van de belangrijkste media-filosofen beroepen zich op Buber. De Tsjechisch- Braziliaans journalist en filosoof Vilem Flusser (1920-1991) en

de Duits – Koreaanse filosoof Byung Chul Han. Met een zeer contrasterende verwerking van Buber. Flusser had als Jood, voor zijn vlucht voor de nazi's, in Tsjechië in de jaren dertig Buber in Praag gehoord, waarbij hij volgens eigen zeggen 'het inzicht in de joods-christelijke wijsheid had gewonnen, volgens welke naastenliefde de enige weg is om tot God te komen'.

Voor Flusser kan het 'ik' door de moderne media een knooppunt van ik-jij betrekkingen worden, die wederkerig interactief zijn, in de lijn van Bubers denken. Zo wordt de mogelijkheid geopend om wereldwijd verantwoordelijkheid te gaan dragen, ook voor de individuele persoon. Het internet krijgt in deze visie bijna de funderende en eenheidscheppende functie die het 'eeuwige jij' bij Buber heeft. (Van Flusser verschenen in het Nederlands 'Een filosofie van de fotografie' en 'In het universum van de technische beelden')

In zijn boek 'Im Schwarm. Ansichten des Digitalen' uit 2013 gaat Han zeer kritische op Flusser in. Hij verwijt hem een digitaal messianisme. Het digitale netwerk bestaat niet uit onzelfzuchtige punten en kruisingen, maar uit narcistische eilanden van ego's. Flusser denkt dat het net de naastenliefde bevordert, dat het een soort Pinkstergemeenschap sticht, waar de Geest in een resonantieruimte weerklinkt. Maar in werkelijkheid is het niet de naastenliefde maar het narcisme dat de digitale communicatie beheerst. Met de taal van Buber schrijft Han: 'God is een eeuwig jij. Ook het gebed is een dialoog. Digitale communicatie kan niet tot een dialoog leiden. Die wordt almaar narcistischer en doet de ander geheel verdwijnen'. Flusser was een utopisch denker. Hij voorzag ook het verdwijnen van het geschreven woord als iets positiefs. De vraag is hoe in hoeverre hij daarin gelijk gekregen heeft. Met tot slot de vraag aan ons wat ons geloof zou zijn zonder een richtinggevende Heilige Schrift, die telkens weer opnieuw gelezen en geïnterpreteerd moet worden. Waarbij de tekst ook een jij kan worden waarin wij God als een 'eeuwig jij' gaan horen, erkennen en herkennen, als onmisbaar voor ons leven en onze toekomst.